

SEJARAH PERTUMBUHAN DAN PERKEMBANGAN TULISAN ARAB

Oleh :

Mohd. Zaki bin Abd. Rahman *

Abstract

Written characters in Arabic language which is being used now has gone through various changes. At the beginning it seemed to be invented from Phoenician writing that was created by Phoenician who lived in the South of Libanus during 16th BC. Later, the Phoenician writing was adopted by Nabatean community who lived in Syria and they spread this writing to Arabic Peninsular. After the advent of Islam to Arabic Peninsular, Arabic writing developed tremendously because of the need to record the Quranic verses and Islamic sciences. From here, various efforts were made to develop the Arabic writing capacity, simplify the methodology and spread the Arabic calligraphy. The jawi script used in Malay archipelago is the continuation of Arabic writing with addition of some symbols to complete the needs of pronunciation of Malay words.

*Mohd. Zaki Abd. Rahman, Ph.D adalah pensyarah di Jabatan Bahasa Arab dan Bahasa-
Bahasa Timur Tengah, Fakulti Bahasa dan Linguistik, Universiti Malaya Kuala Lumpur.

Pengenalan

Untuk menentukan bilakah bermulanya sejarah bahasa Arab, tiada siapapun di kalangan pengkaji bahasa dapat memberi jawapan. Cuma rata-rata pengkaji bersetuju bahawa bahasa Arab yang dapat dikesan dan diwarisi ciri-cirinya hingga ke hari ini adalah bermula dari kira-kira dua kurun sebelum Hijrah.¹

Bahasa Arab yang dikesan itu didapati bersifat lengkap dan memenuhi keperluan semua aspek hidup masyarakat Arab di zaman sebelum Islam. Ia berkembang dengan pesat selepas penurunan al-Qur'an al-Karim dan tersebar dengan pantas berikutan penyebaran Islam ke pelosok alam.

Dari segi sejarah bangsa Arab, para pengkaji berpendapat bahawa bangsa ini adalah dari keturunan Nabi Nuh (a.s). Nabi Nuh telah meninggalkan tiga orang anaknya yang menjadi teras kepada bangsa-bangsa yang tersebar di kawasan Timur Tengah dan sekitarnya. Ketiga-tiga anak tersebut ialah Sam, Ham dan Yafith. Yafith disifatkan sebagai tunggak bangsa-bangsa di benua Eropah, Ham dianggap sebagai tunggak kepada bangsa-bangsa di Afrika, manakala Sam dikira tunggak kepada bangsa-bangsa di dunia Arab.²

Keturunan Sam yang merupakan asal kepada bangsa Arab, pada mulanya bertapak di Semenanjung Tanah Arab. Dari situ sebahagian daripada mereka berhijrah ke kawasan-kawasan sekitar, terutamanya ke Iraq. Iraq menjadi tarikan utama kerana buminya yang subur dan mempunyai dua batang sungai yang terkenal. Keturunan Sam yang

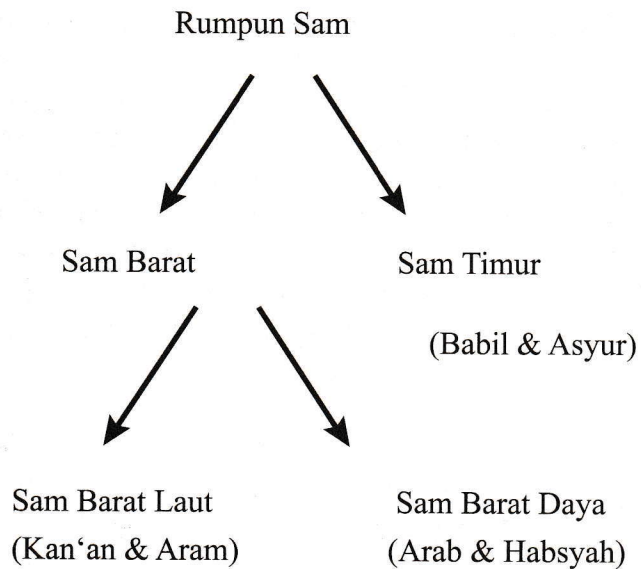
¹ Ibrāhīm Anīs (1973), *Fī al-Lahajāt al-'Arabiyyat*, Kaherah: Maktabat al-Anglū al-Miṣriyyat, h. 34.

² Hāmid 'Abd al-Qādir & 'Aunī 'Abd al-Ra'ūf (1981), *al-Umam al-Sāmiyyat Maṣādir Tārīkhihā Wa Haḍāratuhā*, Kaherah: Dār Nahḍat Miṣr, hh. 42-43.

berhijrah ke kawasan timur laut dunia Arab (iaitu di Iraq) digelar Babil dan Asyur. Adapun yang berhijrah ke kawasan barat laut (iaitu di Syam dan timur Iraq) mereka digelar Kan'an dan Aram. Bagi yang berada di sebelah barat daya, mereka digelar Arab dan Habsyah.³

Diagram berikut boleh menjelaskan kedudukan tersebut:

Rumpun Rumpun Sam

³ C. Brockelmann (1977), *Fiqh al-Lughāt al-Sāmiyyat*, Ramaḍān 'Abd al-Tawwāb (tr), Riyadh: University of Riyadh, hh. 12 & 15.

Dari segi tulisan Arab, berbagai kajian telah dijalankan dan beberapa kesimpulan tentang asal usul dan perkembangannya telah dibuat. Antaranya seperti berikut:

Tulisan huruf Abjad di alam ini pada mulanya disebarikan oleh kaum Finiq⁴ yang memainkan peranan penting dalam merekacipta huruf-huruf Abjad dan menyebarkannya ke merata tempat semasa mereka berniaga dan berurusan dengan bangsa-bangsa lain.⁵

Adalah dipercayai orang-orang Finiq mendapat idea merumuskan tulisan Abjad daripada orang-orang Mesir yang sudah mencipta tulisan berlambang bernama Hieroglif (Hieroglyph) yang berteraskan kaedah fonogram (tulisan bersimbol – iaitu gambar yang melambangkan suku kata).⁶ Ini kerana orang-orang Finiq dan Mesir adalah berjiran serta sentiasa berurus niaga di rantau berkenaan.⁷ Tetapi memandangkan jarak perbezaan yang begitu jauh di antara tulisan Abjad Finiq dengan tulisan Heiroglif, ada pihak yang berpendapat mungkin terdapat satu pihak lain yang menyumbang ke arah pembentukan Abjad tersebut.⁸

⁴ Kaum Finiq ialah satu bangsa dari rumpun Sam (dari keturunan Kan'an) yang pada awalnya mendiami kawasan pinggir pantai sebelah selatan Semenanjung Arab dan Teluk Parsi. Mereka telah berpindah ke kawasan pinggir Laut Mediteranian, terutama di kawasan selatan Lubnan iaitu di bandar Sur dan Saida kira-kira di awal kurun ke 15 SM; Lihat Hāmid 'Abd al-Qādir & 'Aunī 'Abd al-Ra'ūf (1981), *op.cit.*, hh. 101-102; C Brockelmann (1977), *op.cit.*, h. 20.

⁵Hāmid 'Abd al-Qādir & 'Aunī 'Abd al-Ra'ūf (1981), *op.cit.*, h. 101.

⁶*Ibid.*, h. 102. Tulisan Mesir lama adalah terbahagi kepada 3 jenis iaitu:

- a- Hieroglif (Heiroglyph) yang digunakan oleh padri-padri dalam urusan keagamaan .
- b- Hieratik (Hieratic) yang digunakan oleh golongan pertengahan seperti penulis-penulis.
- c- Demotik (Demotic) yang digunakan oleh orang awam.

Dari ketiga-tiga tulisan tadi, Hieroglif yang lebih masyhur dan lebih kompleks; Lihat Al-Jabūriy, Turkiy 'Aṭiyyaṭ (1984), *al-Kitābāt Wa al-Khuṭūṭ al-Qadīmat*, Baghdad: Maṭba'at Baghdad, hh. 107-109.

⁷ Sya'bān 'Abd al-'Azīm 'Abd al-Rahmān (1982), *Qabas Min Wahy al-Lughat*, Kaherah: Maṭba'at al-Amānat, h. 74.

⁸ Hāmid 'Abd al-Qādir & 'Aunī 'Abd al-Ra'ūf (1981), *op.cit.*, h. 103.

Pihak lain yang dimaksudkan mungkin bangsa Sumar yang mendiami bumi Iraq di mana mereka juga mempunyai tulisan yang diberi nama tulisan Mismar Kuno dan mereka juga berurusan dengan kaum Finiq.⁹

Namun ada pendapat yang mengatakan bahawa orang Mesir purba telah mengambil idea mencipta tulisan daripada bangsa Sumar di Iraq yang lebih dahulu mengenali tulisan berbentuk semasiografi (tulisan bergambar) yang dikenali sebagai tulisan Mismar Kuno¹⁰.

Dengan kedatangan orang Sam yang berjaya menakluk kerajaan Sumar dan mendirikan kerajaan Asyur dan Babil selepas itu, mereka berjaya memajukan tulisan yang dicipta oleh orang Sumar menjadi satu tulisan berbentuk silabik (tulisan bersuku kata) yang dikenali dengan tulisan Mismar.¹¹ Dari tulisan Mismar ini juga, orang Finiq mendapat idea untuk menggubal tulisan mereka.

Abjad Finiq dikatakan tersebar di kawasan benua Eropah melalui orang-orang Greek yang mana tulisan Greek merupakan ibu kepada berbagai jenis tulisan bagi semua bahasa di benua tersebut.¹²

Penghijrahan kaum Aram¹³ ke kawasan Syam dan kejayaan mereka mengambil tampuk pemerintahan daripada orang Kan'an, telah memberi peluang kepada orang Aram membangunkan tulisan Abjad yang telah diwarisi daripada orang-orang Finiq (cabang kepada Kan'an). Abjad orang-orang Aram dikenali sebagai Musnad.¹⁴ Tulisan Musnad yang berbentuk seperti tiang-tiang banyak tertulis di batu-batu. Ia biasanya

⁹ al-Jabūriy (1984), *op.cit.*, hh. 85 & 107.

¹⁰ *Ibid.*, h. 85, 107.

¹¹ C. Brockelmann (1977), *op.cit.*, h. 16.

¹² *Ibid.*, h. 35.

¹³ Orang Arab dikatakan berasal daripada Semenanjung Arab dan telah berhijrah ke Iraq dalam tempoh kurun ke 14 dan ke 12 SM. Mereka mempunyai empayar yang luas dalam tempoh tahun 300 hingga 650 M; Lihat Şubhī al-Şālih (1981), *Dirāsāt Fī Fiqh al-Lughah*, Beirut: Dār al-'Ilm Li al-Malāyīn, h. 51.

¹⁴ C. Brockelmann (1977), *op.cit.*, h. 22; al-Jabūriy (1984), *op.cit.*, h. 86.

ditulis dari kanan ke kiri dan kadang-kadang dari kiri ke kanan. Batu-batu bersurat yang ditulis dengan tulisan Musnad banyak dijumpai di utara Hijaz.¹⁵

Tulisan orang Arab yang dipanggil Musnad ini dipercayai digunakan oleh penutur-penutur Bahasa Arab Ba'idah.¹⁶ Ia digunakan kira-kira di antara kurun ke 4 SM hingga ke 6 M.¹⁷ Bilangan huruf konsonan pula ialah 29 dan tiada huruf vokal serta tiada titik.¹⁸ Abjad Finiq pada mulanya terdiri daripada 19 huruf konsonan. Kemudian mereka mengemaskinikan mengikut keperluan sehingga menjadi 22 huruf yang terhimpun dalam susunan

أَبْجَدُ هَوَزٌ حُطَى كَلْمُنٌ سَعَفَصٌ قَرَشَتْ . Susunan ini masih kekal hingga ke hari ini dan digunakan di dalam beberapa keadaan.¹⁹ Abjad Arab yang digunakan pada masa sekarang dikatakan diambil daripada kaum Nabat²⁰ yang telah memindahkan Abjad Finiq daripada bangsa Aram dengan menambah 6 huruf lagi yang terkandung dalam ungkapan ضَطْعٌ dan dimasukkan beberapa pengubahsuaian.²¹

¹⁵ Hijaz ialah satu kawasan yang luas terletak di tengah Semenanjung Tanah Arab. Bandar Mekah merupakan pusat kawasan ini.

¹⁶ Bahasa Arab secara umumnya terbahagi dua iaitu:

a- Bahasa Arab Ba'idah (Bahasa Arab Terkubur) yang digunakan oleh orang-orang Arab dari kaum Thamud, Safawi, Liyani dan lain-lain yang telah lenyap sebelum kedatangan Islam dan ia banyak dipengaruhi oleh bahasa Aram.

b- Bahasa Arab Baqiyah (Bahasa Arab Kekal) yang digunakan sehingga hari ini.

- Lihat. Şubhî al-Şālih (1981), *op.cit.*, h. 55.

¹⁷ Şubhî al-Şālih (1981), *op.cit.*, hh. 55-56, Āmir Rasyīd al-Sāmīrā'īy (1965), *Ārā' Fī al-'Arabiyyat*, Baghdad: Maktabat al-Nahḍat, h. 116.

¹⁸ Āmir Rasyīd al-Sāmīrā'īy (1965), *op.cit.*, h. 116.

¹⁹ Sya'bān 'Abd al-'Azīm 'Abd al-Rahmān (1982), *op.cit.*, hh. 74-75.

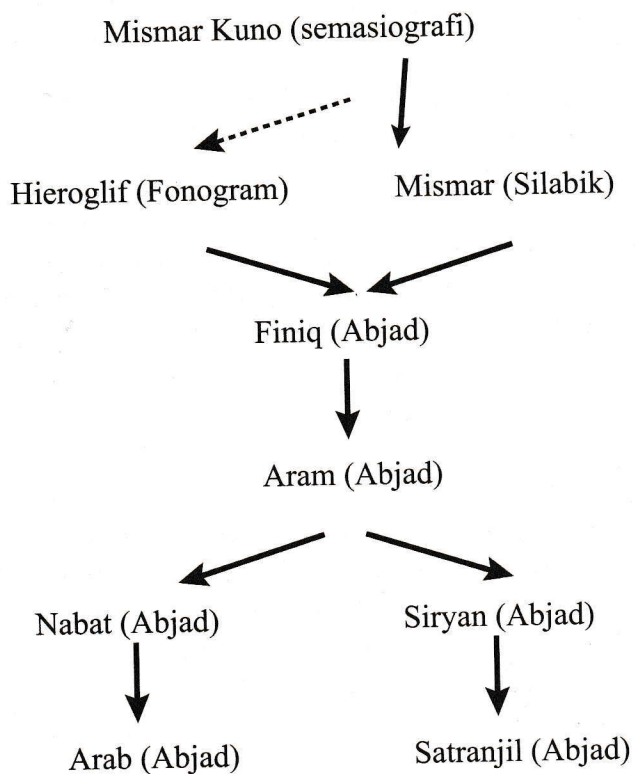
²⁰ Syākir Ḥasan Āl Sa'īd (1988), *al-Uşūl al-Ḥadāriyyat Wa al-Jamāliyyat Li al-Khaṭṭ al-'Arabiyy*, Baghdad: Dār al-Syu'ūn al-Thaqāfiyyat al-'Āmmaṭ, h. 97.

Kaum Nabat berasal daripada rumpun Sam dan telah mendirikan kerajaan di Jordan pada kurun ke 4 SM sehingga tahun 105M. Ibu negerinya ialah Sala' yang dikenali sekarang sebagai al-Batraa'. Lihat Ahmad Syalabīy (1984), *Mausū'at al-Tarīkh al-Islāmīy Wa al-Ḥadārat al-Islāmīyyat*, Kaherah: Maktabat al-Nahḍat al-Miṣriyyat, J. 1, h. 103; Ibrāhīm Muṣṭafā, *et.al.* (1989), *al-Mu'jam al-Wasīṭ*, Istanbul: Dār al-Da'wat, J. 2, h. 898.

²¹ Iimīl Badī' Ya'qūb (1986), *Fiqh al-Lughat al-'Arabiyyat Wa Khaṣā'iṣuhā*, Beirut: Dār al-'Ilm Li al-Malāyiin, h. 232; Ibrāhīm Muṣṭafā, *et. al.* (1989), *op.cit.*, J. 1, h. 1.

Abjad yang digunakan oleh orang Nabat berbentuk huruf-huruf yang bersambung dan masih tiada huruf vokal dan tiada titik pada huruf.²²

Rajah berikut melakarkan rumusan asal tulisan Arab:

Boleh dikatakan huruf Arab mula timbul di awal kurun ke-4 M bersama dengan pertumbuhan bahasa Arab di kalangan Bani 'Adnan bin Ismail bin Ibrahim (a.s). Orang Arab mula mengambil berat dengan tulisan mereka selepas turunnya al-Qur'an al-Karim. Ketika al-Qur'an al-Karim mula diturunkan, terdapat hanya 17 orang yang pandai menulis di kalangan orang Quraisy dan kebanyakan daripada mereka kemudiannya

²² *Ibid.*, h. 117.

ditugaskan oleh Rasulullah (s.a.w) sebagai penulis wahyu.²³

Pada awalnya, tulisan Arab tidak mempunyai titik dan baris. Orang-orang Arab pada masa dahulu tidak memerlukan tanda-tanda sedemikian kerana bahasa Arab adalah bahasa mereka dan mereka sudah biasa dengan keadaan tersebut. Akan tetapi setelah ramai orang-orang bukan Arab memeluk agama Islam dan bergaul dengan orang-orang Arab, maka mulalah timbul salah bacaan sehingga membawa kepada kesilapan dalam pembacaan al-Qur'an al-Karim.²⁴

Dengan inisiatif Abū al-Aswad al-Du'aliy (w 69H/688M), seorang pakar bahasa Arab pada zaman Khalifah Ali bin Abu Talib (k.w) (w 40H/661M), tanda-tanda i'rab (fleks) mula dicipta iaitu:

- a- baris fathah (atas) ditanda dengan satu titik di atas huruf,
- b- baris kasrah (bawah) ditanda dengan satu titik di bawah huruf,
- c- baris dammah (depan) ditanda dengan satu titik di depan huruf,
- d- baris tanwin (berganda) dilambang dengan dua titik ,
- e- baris sukun (mati) tiada tanda.²⁵

Pada zaman pemerintahan Abdul Malik bin Marwan, satu lagi pembaharuan dilakukan ke atas tulisan Arab. Ia dilakukan oleh Naṣr bin 'Aṣim al-Laithiy (w 89H/707M) dan Yaḥyā bin Ya'mar al-'Adwāniy (w 129H/746M) dengan mencipta titik-titik bagi huruf-huruf Arab yang serupa bentuknya. Misalnya titik bagi huruf Ba' (ب), Ta' (ت) dan Tha' (ث).

²³ Sya'bān (1982), *Qabas Min Wahy al-Lughat*, hh. 77-78.

²⁴ *Ibid.*, h. 85.

²⁵ *Ibid.*, h. 85.

Dari sini, susunan huruf Arab yang pada mulanya mengikut susunan Abjadi²⁶ telah bertukar kepada susunan Alifbā' (Alfabet) yang digunakan secara meluas sekarang.²⁷ Jadi mulai zaman tersebut huruf-huruf yang mempunyai bentuk yang serupa telah mula dibezakan dengan titik tertentu. Huruf yang terlibat ialah:

ب ت ث ن ي - ج - ح - ذ - ز - ش - ك - ظ - غ - ق - ف .

Sebelum zaman pemerintahan Abdul Malik bin Marwan, sudah ada beberapa usaha meletakkan titik bagi setengah huruf, namun tidak menyeluruh pada semua huruf dan tidak meluas penggunaannya seperti yang dilakukan oleh Naṣr dan Yahyā, kerana usaha tersebut tidak melibatkan al-Qur'an al-Karim.²⁸

Adapun pembaharuan yang terakhir di dalam melengkapkan tulisan bahasa Arab, telah disumbangkan oleh al-Khalīl bin Aḥmad al-Farāhīdīy (100-175H/718-791M) dengan mencipta lambang-lambang baris yang khas bagi mengelakkan salah bacaan. Beliau telah mencetuskan fathah daripada Alif, kasrah daripada Yā' dan dammah daripada Wāw.²⁹ Al-Khalīl juga merupakan pencipta kepada beberapa tanda bacaan yang lain dan diperelakkan oleh pengikut-pengikutnya selepas itu.³⁰

²⁶ Susunan Abjadi huruf Arab adalah mengikut susunan asal yang diambil daripada kamus Finiq iaitu (28 huruf)

ا ب ج د ه و ز ح ط ي ك ل م ن س ع ف ص ق ر ش ت ث خ ذ ض ط غ (أبجد هو ز ح ط ي ك ل م ن س ع ف ص ق ر ش ت ث خ ذ ض ط غ). Setelah timbul susunan Alfabet, huruf-huruf dalam susunan Abjadi diberi nilai angka untuk tujuan tandatangan, mengira dan mencatat tarikh. Lihat Al-Asyqar, Muḥammad Sulaimān (1972), *al-Fihrasat al-Hijā' iyyat Wa al-Tartīb al-Mu'jamiy*, Kuwait: Dār al-Buḥūth al-'Ilmiyyat, Beirut: al-Dār al-'Ilmiyyat, h. 58.

²⁷ Sya'bān (1982), *Qabas Min Wahy al-Lughat*, h. 86; al-Asyqar (1972), *op.cit.*, h. 61; Al-Fa'r, Muḥammad Fahd 'Abdullah (1984), *Taṭawwur al-Kitābāt Wa al-Nuqūsy Fī al-Hijāz, Mundhu Fajr al-Islām Ḥattā Muntaṣaf al-Qarn al-Sābi' al-Hijrīy*, Jedah: Tihāmat Li al-Nasyr, h. 71.

²⁸ al-Fa'r (1984), *op.cit.*, h. 70.

²⁹ Sya'bān (1982), *op.cit.*, h. 89.

³⁰ al-Fa'r (1984), *op.cit.*, h. 72-73; Al-Dān, Abū 'Amr 'Uthmān bin Sa'īd (1983), *al-Muqni' Fī Ma'rifaṭ Marsūm Maṣāḥif Ahl al-Amṣār Ma'a Kitāb al-Naqṭ*, Muḥammad Aḥmad Dahmān (ed.), Beirut: Dār al-Fikr al-Mu'āṣir - Damsyik: Dār al-Fikr, h. 125.

Semua usaha-usaha ini adalah bagi memudahkan pembacaan al-Quran al-Karim dan mengelak daripada kekeliruan sebutan kalimat-kalimat dalam al-Quran al-Karim - terutamanya bagi generasi baru yang memeluk Islam - bermula daripada zaman pemerintahan Ali bin Abu Talib (k.w) hingga ke akhir kurun kedua Hijrah.

Tulisan Arab di Malaysia

Dengan kedatangan Islam ke alam Melayu pada kurun pertama Hijrah³¹ dan disusuli kegiatan dakwah serta penyebaran ilmu-ilmu Islam, tulisan Arab mula bertapak di Malaysia. Ia dipanggil tulisan jawi. Panggilan 'jawi' digunakan oleh orang Arab kepada penduduk Melayu yang bermakna 'orang Jawa' kerana mereka melihat majoriti orang Melayu datangnya dari pulau Jawa, iaitu pulau terbesar di alam Melayu. Oleh itu tulisan yang khusus digunakan di alam Melayu turut digelar tulisan jawi, iaitu tulisan bagi orang-orang Melayu.

Dari segi morfologi Arab, sebutan 'jawi' adalah berasal daripada perkataan جَاوَا (jawa) yang disandarkan pada akhirnya morfem terikat يَ (ya' nisbat). Morfem ini berfungsi menyatakan maksud 'bersifat' atau 'bercirikan'. Hasil percantuman kedua-duanya, lahirlah istilah جَاوِيَّ yang disebut dalam bahasa Melayu جَاوِيَّ dengan digugurkan satu ya'.

Bilangan huruf dalam tulisan jawi ialah 34 huruf. Ia adalah kombinasi di antara huruf Arab yang berjumlah 29 huruf dengan 5 huruf tambahan yang direkaciptakan oleh para cendikiawan silam untuk menggenapkan tulisan bagi setiap bunyi yang ada dalam pertuturan penduduk Tanah Melayu. Lima huruf tersebut itu ialah ث (nya) چ (ca), غ (nga), ف (pa) dan ك (ga).

³¹ Wan Husain bin Wan 'Abd al-Qādir (1984), *al-Da'wat al-Islāmiyyat fi Janūb Sharqīy Āsiyā Mundhu Zuhurihā ilā al-'Aṣr al-Hādir*. Tesis Ph.D, Kaherah: Fakulti Usuluddin, Universiti al-Azhar, h. 128.

Seni Kaligrafi Arab

Pekembangan minda orang Islam - sama ada berbangsa Arab atau bukan Arab - yang seiring dengan perkembangan Islam, telah menghasilkan daya kreativiti untuk merekacipta pelbagai bentuk seni tulisan yang dikenali dengan seni khat. Ia bagi memenuhi tuntutan manusia yang sentiasa mementingkan keindahan, termasuklah keindahan dalam penulisan.

Dengan kelebihan ciri-ciri yang ada pada huruf-huruf Arab, pelbagai bentuk dihasilkan dan disebar dalam masyarakat Islam di seluruh dunia. Kita dapat melihat hasil seni khat yang begitu halis diukir pada masjid, dokumen rasmi dan lain-lain.

Bilangan jenis khat yang masyhur ada sembilan. Khat yang digunakan untuk penulisan al-Qur'an al-Karim ialah Khat Nasakh yang digelar juga sebagai Khat Wadih, memandangkan ia lebih senang dibaca berbanding dengan jenis yang lain. Khat Ruq'ah pula lebih kerap digunakan untuk mencatat nota disebabkan bentuknya yang ringkas. Oleh itu dalam bahasa Arab kita tidak memerlukan seni trengkas kerana Khat Ruq'ah sudah cukup untuk tujuan penulisan cepat.

Berhubung dengan penulisan huruf Kāf, terdapat dua bentuk Kāf yang diguna pakai di Malaysia. Dalam tulisan teks Mushaf, Kāf ditulis tanpa 'garisan atas' (ك) ketika berada di hujung kata, tetapi dalam tulisan jawi, ia ditulis dengan 'garisan atas' (ك) seperti semasa menulis perkataan ketika (كتيك). Ini menunjukkan Kāf dalam Mushaf diambil daripada Khat Nasakh yang hanya meletakkan garisan di selain daripada hujung kata. Adapun Kāf dalam tulisan jawi diambil dari Khat Farisi³² yang meletakkan garisan di semua keadaan.

³² Fauzi Sālim 'Afifi (1988), *Mausū'at al-Kitābat al-Khatīyyat*, Tanta: Maktabat Mumdūh Li al-Tibā'at, h. 173.